

ЕВОЛЮЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СИНТАКСИСУ ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ У СВІТЛІ РІЗНИХ ПОЕТИК

Антоніна СТРІЛЬЧУК (Вінниця, Україна)

У статті висвітлюються різні наукові підходи до тлумачення синтаксичних одиниць поетичного тексту з позицій античної, формальної, структурної та когнітивної поетики. Встановлено внесок кожної поетологічної школи у вивчення синтаксису віршованого мовлення, їх взаємозв'язок та наступність у дослідженні синтаксичних одиниць вірша.

Ключові слова: *антична поетика, формальна поетика, структурна поетика, когнітивна поетика, фігура мовлення, художній прийом, знак, синтаксична конструкція.*

The article focuses on different scientific approaches to analyzing syntactic units of a poetic text from the standpoint of antique, formal, structural and cognitive poetics. It demonstrates the contribution of each poetological school to the study of poetic speech syntax, emphasizing their interaction and continuity in the research of poetic syntactic units.

Key words: *antique poetics, formal poetics, structural poetics, cognitive poetics, figure of speech, device, sign, syntactic construction.*

У фокусі інтересу поетики традиційно перебувають форма, прийоми і принципи організації поетичного та, в більш широкому контексті, художнього твору. У зв'язку з інтенсивним розвитком когнітивних поетологічних розвідок, представлених роботами Р. Цура та М. Фрімен [20; 21], на сучасному етапі у закордонних та вітчизняних філологічних студіях спостерігається відновлення інтересу до поетики як дослідницької парадигми, в межах якої аналізуються семантика та форма художніх творів та поетичні ефекти, продуковані ними.

Актуальність дослідження синтаксичних одиниць поетичного тексту зумовлена важливістю синтаксичних засобів і прийомів у створенні стилістичного ефекту та вираженні смислових відтінків вірша. Метою статті є простежити еволюцію дослідження синтаксичних одиниць поетичного тексту з

позицій різних поетологічних шкіл, що передбачає вирішення таких завдань: встановити специфіку кожного наукового підходу, з'ясувати матеріал дослідження та синтаксичні одиниці, що є об'єктом вивчення у кожній зі шкіл.

В історії філологічної науки, залежно від ракурсу, що приймався тією або іншою дослідницькою парадигмою, з'являлися різні підходи до тлумачення синтаксису поетичного тексту. У межах поезики основними підходами є антична, формальна, структурна і когнітивна поезика.

Стрімкий розвиток мистецтва й науки в античну епоху зумовив необхідність пошуку мовних засобів зв'язку [16: 20-21], які б дозволили ефективно організувати висловлення. Саме тому питання граматики, й синтаксису зокрема, посіли центральне місце в *античній поезиці* [там само: 31-32]. Результатом розвитку риторики, науки про ораторське мистецтво, стає чітке розмежування поезії і прози, внаслідок чого виводиться дихотомія: мовлення прозове – мовлення поетичне. Останнє визначається як мовлення метричне, ритмічне, що уникає прозаїчності й буденності за допомогою прикрашання [13: 201]. Увага античних риторів зосереджується на пошуках дієвих засобів художнього вираження. Серед прийомів, здатних обернути звичайне висловлення на більш впливове, головне місце посідають словесні фігури. Термін "фігура" (лат. *figura* – обрис, зовнішній вигляд), запозичений античною риторикою з мистецтва танцю, був уперше вжитий Анаксименом з Лампсака [5: 223]. Фігури, як і інші синтаксичні засоби, ґрунтувалися на синтагматичних відношеннях, їх специфіка полягала в розриві зі сталими синтаксичними моделями. Найвлучнішим визначенням того періоду вбачається окреслення фігури як "свідомого відхилення думки від буденної й простої форми висловлення" для більшої поетичності та красномовності, як "оновлення форми мовлення за допомогою мистецтва" [7: 276]. Уживання словесних фігур, з одного боку, було спрямоване на лаконічність і зрозумілість висловлення, а, з другого, виправдовувалося прагненням до краси мовлення, що зумовило належність фігур до окремого розділу античної риторики "*ornatus*" ("прикраси").

Поступово ієрархія фігур мовлення розширюється й деталізується. Тоді як у письменників IV ст. згадуються лише 3 фігури: антитеза, співзвучність колонів та парисоза, які базуються на відношеннях протиставлення, схожості і рівності [1: 195], у I столітті з'являються вичерпні класифікації фігур мовлення. Найдокладнішим є розподіл фігур на такі групи: 1) фігури, утворені шляхом додавання складових частин речення (напр., анафора, безсполучниковість, багатосполучниковість) [7: 284]; 2) фігури, побудовані шляхом скорочення елементів речення (напр., зевгма, усікання); 3) фігури, у підґрунті яких лежить співзвуччя (напр., рівність колонів) [там само, с. 288]; 4) фігури, утворені на основі протиставлення складових частин речення (напр., антитеза) [там само: 286]. Утворення тієї або іншої фігури супроводжується встановленням певних синтаксичних зв'язків і семантичних відношень.

Систематизація фігур, запропонована риторичною традицією, заклала міцний фундамент, на якому сьогодні ґрунтується класифікація риторичних фігур у літературознавстві та вивчення синтаксичних виражальних засобів і стилістичних прийомів у стилістиці. Таким чином, розглянуті особливості дають підстави визначити запропонований античною поетикою підхід до розгляду синтаксису поетичного тексту як *стилістичний*, а основними синтаксичними одиницями визнати *фігури мовлення*.

Історичною необхідністю, своєрідним відгуком на занепад класичного літературознавства став метод, започаткований та розроблений представниками російського формалізму – О. М. Бріком, Б. М. Ейхенбаумом, Ю. М. Тиняновим, В. Б. Шкловським, Л. П. Якубинським [9: 29]. Одним із стрижневих положень *формальної поетики* стало розмежування двох різновидів мовлення: мовлення поетичного й мовлення прозового. На відміну від прозового мовлення, що визначалося звичайним, правильним, економічним, поезія сприймалася формалістами як "мовлення-побудова", яке характеризується загальмованістю й викривленням [19: 24-25].

Специфічний характер поетичного мовлення пояснювався особливостями форми, "відчутність" [17: 35] якої виникає внаслідок дії в поетичному творі

цілої низки художніх прийомів. Формалісти виокремили два найбільш важливі прийоми мистецтва: прийом "очуднення" і "прийом ускладненої форми". Останній реалізується на синтаксичному рівні. Так, незвичність форми, зумовлена особливим розташуванням слів, різних моделей сполучуваності мовленнєвих одиниць, їх зв'язністю і повторенням, деавтоматизує й динамізує сприйняття поетичного тексту [там само: 31-32]. Ускладненість форми може досягатися заміною прямого порядку слів на зворотний, відокремленням синтаксичних елементів у межах поетичного твору й дистантним розташуванням мовних одиниць. Центральне місце формалісти відводять прийомам паралелізму, порівняння, симетрії та зчепленню, тобто появі схожих за своєю будовою частин синтаксичного ланцюжка [19: 34-36].

З позицій формальної поезики поетичний текст є організованою цілісністю, підпорядкованою певній системі правил [17: 28]. Сполучення слів у поетичному творі регулюється двома групами законів: законами прозового синтаксису та специфічними законами ритмічного синтаксису, які спричиняють ускладненість поетичної форми [4: 12-13]. Залежність елементів синтаксичної послідовності поетичного тексту від дії ритму ототожнюється з процесом деформації [17: 69-70], завдяки якому поетичне мовлення сприймається як "відритмізований", модифікований матеріал [там само: 75].

З погляду формалістів елементарною ритміко-синтаксичною одиницею, з якої починається аналіз синтаксичного рівня поетичного тексту, є рядок [4: 12-13]. Здатність віршових рядків і строф вступати у взаємодію із синтаксичними конструкціями пояснюється "єдністю" і "щільністю" віршового ряду, важливим принципом структурної організації поетичного тексту [17: 66-67]. Цей принцип розкривається у двох типах відношень. У першому випадку йдеться про розрив синтаксичної послідовності між рядками або строфами внаслідок розходження ритму й синтаксису, що викликає появу анжамбеману (фр. enjambement від enjamber – переступити), або синтаксичного переносу [4: 21]. Порушення синтаксичної єдності зумовлює переструктуруацію синтаксичних зв'язків і відношень, яка супроводжується появою неочікуваних змін у семантиці речень.

Другий варіант відношень представлений збігом віршового ряду й синтаксичного ланцюжка [17: 67-68]. Єдність і щільність віршового ряду спричиняє ритмічний і синтаксичний рух, що запускає в дію механізм поетичної динамізації [там само, с. 66-67], який, у свою чергу, сприяє виведенню структури з автоматизації. Слід зауважити, що поняття "ускладненої форми", "очуднення" й "виведення з автоматизації" згодом увійшли в дещо модифікованому вигляді до теоретико-методологічного апарату когнітивної поезики.

Отже, основною синтаксичною одиницею поетичного тексту з позицій формальної поезики визнається *художній прийом*, який може реалізуватися як в окремих реченнях, так і охоплювати поетичний текст у цілому. Визначення художніх прийомів як знаряддя художнього вираження й досягнення поетичних ефектів дозволяє відзначити *інструменталістську* спрямованість дослідження синтаксису у формальній школі.

Здобутки формальної поезики слугували підґрунтям для становлення *структурної поезики*, що відбувалося в декількох ракурсах, зокрема: структурно-функціональному напрямі, представленому роботами Празького лінгвістичного гуртка (В. Матезіус, Я. Мукаржовський, Р. Й. Якобсон) [10; 11; 14], структурно-семіотичному напрямі, притаманному школі французького літературознавчого структуралізму (Р. Барт, Цв. Годоров) [2; 15] та московсько-тартуській семіотичній школі (Ю. М. Лотман, Б. А. Успенський) [9; 18]. Незважаючи на географічну віддаленість цих течій, вектор наукового інтересу був зорієнтований на спільний об'єкт дослідження – мову художніх творів.

Слідом за Ф. де Соссюром, пражці визнають системні і структурні ознаки мови, наголошуючи на важливості аналізу літературної та поетичної мов як специфічних знакових систем [11: 270]. У центр дослідницького інтересу потрапляє поняття знакової функції, що розуміється не як залежність (у математичному сенсі), а як завдання, що виконується елементами системи мови чи тексту [10: 40]. Основною функцією одиниць вірша, доміантним принципом його організації визнається естетична, або поетична, функція, що

розкривається в самозначущості елементів тексту, їх спрямованості не на позначення референтів зовнішнього середовища, а на систему знаків як таку.

Функція синтаксичних одиниць поетичного тексту, слова, словосполучення і речення, полягає в їх автономній цінності, що забезпечує актуалізацію – таке використання мовних засобів, що "звертає увагу само по собі й сприймається як незвичайне, позбавлене автоматизму, деавтоматизоване" [14: 29]. Завдяки зв'язкам з ритмічною і семантичною структурами поетичного тексту синтаксичні одиниці мають "необмежену можливість актуалізації" [там само: 31]. Актуалізація синтаксичних елементів також забезпечується різноманітністю варіантів їх формальної організації, появою специфічних синтаксичних форм (напр., складних речень з різними видами підрядності), не властивих побутовій, народній мові [там само, с. 27].

Теоретико-методологічним підґрунтям робіт французьких структуралістів, Р. Барта зокрема, є семіологічна концепція Л. Єльмслева, представника датського лінгвістичного структуралізму [6]. Основні положення цієї концепції стосуються розгляду мови як знакової системи, що є передумовою створення текстів, які ототожнюються із семіотичними процесами [там само: 270, 273]. Одиницею і мовної системи, і текстового процесу визнається знак: двостороннє утворення, що складається із плану вираження, або позначувального, і плану змісту, позначуваного. До основних знаків тексту відносять мовні одиниці, наділені значенням: речення, слово і морфему [там само: 302].

Опис речень здійснюється з огляду на мовні реєстри фігуративності і прозорості. Фігуративність пояснюється як ознака речень, що містять у своєму складі риторичні фігури: синтаксичні єдності з певним розташуванням слів, яке ми "можемо назвати або описати". Відношення, встановлені між частинами фігури: тотожність, протиставлення, збільшення або зменшення кількості, – розглядаються як критерій вирізнення відповідних фігур повторення, антитези або градації. Антиномію фігуративності становить реєстр прозорості, який приписується реченням із так званою "непомітною" словесною оболонкою,

головним призначенням яких є не створення поетичного ефекту, а передача інформації [там само: 56-57].

Представники московсько-тартуської семіотичної школи відштовхуються від системного характеру поетичного тексту та рівнів його організації. Їх дослідження ґрунтуються на основних поняттях семіотики як загальної наукової теорії знакових систем штучних (мова логіки, математики, різних видів мистецтв) і природних мов [8: 169].

Суттєвим внеском у дослідження синтаксичного рівня стало розмежування загальномовних і власне віршових законів, запропоноване представниками московсько-тартуської семіотичної школи. Тоді як перша група законів асоціюється з правилами впорядкування одиниць на всіх мовних рівнях: фонетичному, лексичному, морфологічному й синтаксичному, – до другої належать специфічні обмеження, які виникають унаслідок існування віршової структури (рими, метра, ритму, ідеї та композиції твору) [9: 45-46]. Останні зумовлюють переструктурацію мовних ярусів відповідно до законів вірша і на синтаксичному рівні найбільш яскраво простежуються в незвичних синтаксичних членуваннях (напр., анжамбеман, порушення порядку слів, відступ, пробіл). Головним фактором, що спричиняє появу додаткових виражальних і смислових нюансів, вважається здатність синтаксичних елементів "зіставлятися й протиставлятися" у структурі поетичного тексту [там само: 47, 49], що здійснюється за допомогою різноманітних повторів, паралелізму, антитези, зміни порядку слів тощо.

Таким чином, основними одиницями синтаксичного рівня поетичного тексту з позицій *структурно-функціонального* та *структурно-семіотичного* підходів, визнаються *знаки*, в ролі яких можуть виступати слова, словосполучення, речення або поетичний текст як знакова система, елементами якої є ці одиниці, поєднані одна з одною на основі взаємозалежності.

Ефективність апарату когнітивної лінгвістики під час дослідження художніх текстів сприяла становленню нової перспективної галузі філологічної науки – *когнітивної поетики*. Фундатором останньої вважають ізраїльського

вченого Р. Цура [20]. На відміну від попередніх лінгвістичних і літературознавчих студій, які обмежувалися розглядом змісту й форми поетичних творів, представники школи когнітивної поетики зорієнтовані на дослідження поетичного мовлення як когнітивного механізму, пов'язаного з організацією, обробкою та передачею інформації. Врахування так званого "ефекту сприйняття" (англ. the perceived effect), наявного на стадії контакту читача з літературним твором – інтерпретації і художнього оцінювання, – зумовлює необхідність окреслення специфіки когнітивних процесів адресата поетичного тексту. Складність формальної і смислової організації поетичного твору, як правило, деформує процес сприйняття, викликаючи порушення або затримання нормального перебігу (англ. violation or delay of cognitive processes) когнітивних процесів [там само: 2]. Наведені орієнтири аналізу літературних текстів дозволяють простежити незаперечний зв'язок когнітивної поетики з концепцією російської формальної школи, поняттям деавтоматизації як фактора естетичного впливу зокрема.

Дослідження синтаксичних засобів поетичного тексту з погляду когнітивної поетики ґрунтується на положеннях стрижневих галузей когнітивної лінгвістики: когнітивної семантики і когнітивної граматики. Спільним для різних відгалужень когнітивної граматики є заперечення ідеї автономності синтаксичних елементів від їх семантичного наповнення. У ролі основної синтаксичної одиниці виступає синтаксична конструкція – словосполучення або речення як двостороннє утворення, що інкорпорує значення й формальні засоби його вираження [22: 83-84]. Призначенням синтаксичної конструкції є структурація й символізація семантичного змісту [там само: 11-12]. У когнітивній граматиці поняття конструкції, залежно від напрямку, тлумачиться досить широко. Конструкцією може бути і слово, і словосполучення, і речення.

Згідно з одним із постулатів когнітивної лінгвістики, значення синтаксичних конструкцій не міститься в мовних одиницях як таких, а є результатом когнітивної діяльності людини, процесу концептуалізації зокрема.

Концептуалізація – це осмислення інформації, яка надходить з навколишнього середовища, "мисленнєве конструювання предметів і явищ, що спричиняє формування певних уявлень про світ у вигляді концептів", оперативних змістових одиниць мислення, які слугують своєрідним "містком" між пізнавальною діяльністю людини та мовними знаками [3: 68-69].

У зарубіжних когнітивних студіях значення здебільшого ототожнюється з концептуальною структурою. Так, у термінах когнітивної граматики Р. Ленекера синтаксичні конструкції окреслюються як біполярні конструкти, які становлять єдність концептуальної інформації і фонологічної форми як засобу її вираження [22: 11-12]. Вітчизняні і російські когнітологи розглядають семантичну структуру як двошарове утворення, що складається із зовнішнього (семантичного) рівня і внутрішнього (концептуального) підґрунтя, яке виявляється в першому [144, с. 57].

Таким чином, когнітивна поетика дає когнітивне обґрунтування мовних одиниць поетичного тексту. Урахування когнітивними поетологами семантичного наповнення синтаксичних одиниць, яке ототожнюється з концептуальною структурою, дозволяє охарактеризувати підхід до дослідження синтаксису поетичного тексту як *концептуальний*, а основною синтаксичною одиницею визначити *синтаксичну конструкцію*.

Отже, у сучасних поетологічних дослідженнях синтаксичної організації віршованих текстів, залежно від мети і завдань, поставлених дослідником, плідно використовуються здобутки кожного з підходів.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Аристотель. Поэтика. Антология текстов // Античные теории языка и стиля (Антология текстов) / Аристотель. – СПб.: Изд-во "Алетейя", 1996. – С. 184–199.
2. Барт Р. Основы семиологии // Структурализм: "за" и "против" / Р. Барт. – М.: Прогресс, 1975. – С. 157–163.

3. Болдырев Н. Н. Репрезентация языковых и неязыковых знаний синтаксическими средствами / Н. Н. Болдырев, Л. А. Фурс // Филологические науки. – 2004. – № 3. – С. 67–74.
4. Брик О. М. Ритм и синтаксис [Электронный ресурс] / О. М. Брик. – 30 с. – Режим доступа: http://literra.websib.ru/volsky/text_article.htm?111.
5. Галич О. А. Теорія літератури: [підруч.] / Галич О., Назарець В., Васильєв Г. – [2-ге вид., стереотип.] – К.: Либідь, 2005. – 488 с.
6. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка / Л. Ельмслев // Новое в лингвистике. – М.: Иностранная литература, 1960. – Вып. 1. – С. 264–389.
7. Квинтилиан. Антология текстов // Античные теории языка и стиля (Антология текстов) / Квинтилиан. – СПб.: Изд-во "Алетейя", 1996. – С. 276, 286.
8. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: [підруч.] / Михайло Петрович Кочерган. – К.: Видавничий центр "Академія", 2006. – 464 с.
9. Лотман Ю. М. О поэтах и поэзии: Анализ поэтического текста. Статьи и исследования. Заметки, рецензии, выступления / Юрий Михайлович Лотман. – СПб.: Искусство, 1996. – 848 с.
10. Матезиус В. Избранные труды по языкознанию / Вилем Матезиус; [пер. с чеш. и англ.] – М.: Эдиториал УРСС, 2003. – 229 с.
11. Мукаржовский Я. Структурализм в эстетике и в науке о литературе // Исследования по эстетике и теории искусства / Я. Мукаржовский; [пер. с чеш.]. – М.: Искусство, 1994. – С. 254–274.
12. Никитин М. В. Развёрнутые тезисы о концептах / М. В. Никитин // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – №1. – С. 53–64.
13. Посидоний (Диоген Лаэртий). Антология текстов // Античные теории языка и стиля (Антология текстов) / Посидоний (Диоген Лаэртий). – СПб.: Изд-во "Алетейя", 1996. – С. 201.
14. Тезисы пражского лингвистического кружка // Пражский лингвистический кружок: [ред. Кондратов Н. А.]. – М.: Прогресс, 1967. – С. 17–41.

15. Тодоров Цв. Поэтика // Структурализм "за" и "против" / Цв. Тодоров. – М.: Изд-во "Прогресс", 1975. – С. 37–113.
16. Троицкий И. Проблемы языка в античной науке // Античные теории языка и стиля (Антология текстов) / И. Троицкий. – СПб.: Изд-во "Алетейя", 1996. – С. 9–32.
17. Тынянов Ю. Н. Проблема стихотворного языка / Юрий Николаевич Тынянов. – М.: Советский писатель, 1965. – 302 с.
18. Успенский Б. А. Семиотика искусства / Борис Андреевич Успенский. – М.: Школа "Языки русской культуры", 1995. – 360 с.
19. Шкловский В. Связь приёмов сюжетосложения с общими приёмами стиля // О теории прозы / В. Шкловский. – М.: "Советский писатель", 1983. – С. 26–62.
20. An Interview with Reuven Tsur [Электронный ресурс]. – 9 p. – Режим доступа: <http://www2.bc.edu/~richard/lcb/fea/tsurin/tsurmain.html>.
21. Freeman M. H. Poetry as power: The dynamics of cognitive poetics as a scientific and literary paradigm / M. H. Freeman // Cognition and Literary Interpretation in Practice / Ed. by Harri Veivo, Bo Pettersson and Merja Polvinen. – Helsinki: Helsinki University Press, 2005. – P. 31–57.
22. Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar: Theoretical Prerequisites / R. W. Langacker. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – V.1. – 516 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Антоніна Стрільчук – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри англійської мови Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

Наукові інтереси: когнітивна поетика, когнітивна граматики, семіотика, лінгвосинергетика.